

GEOGRAFIA SATULUI ROMÂNESCU

A Ş E Z A R E, F O R M Ă, S T R U C T U R Ă

Să vorbim, mai întâi, despre aşezările omeneşti în genere.

Ele nu apar și nu se desvoltă indiferent unde, ci de preferință în puncte *anumite* ale pământului. Așa, de pildă, ele caută *apele*: simple izvoare, ape mai mari curgătoare, apoi lacurile, măurile. Lângă ele găsește omul, mai întâi, apa de băut; și găsește, după aceea, peștele, scoicile, cu care să se hrănească. Să ne aducem aminte de faimoasele *kjökkennöddinguri*, acele grămezi de scoici și de resturi de bucătărie, de pe țărmul Mării Nordului (cuvântul e de origine daneză). După ape, aşezările omeneşti caută *drumurile*: în timpuri de liniște, omul dorește și caută zarea largă, deschisă, din care să-i vină ușor hrana, informația, nouitatea. Drum, de altfel este și orice apă. Pascal spunea: *les fleuves sont des routes qui marchent*; iar despre rostul și rolul mărilor ca vehicule ale civilizațiilor și culturilor e inutil să mai vorbim. Așezările omeneşti mai caută, după aceea, *zonele sau liniile de contact* între regiuni cu aspect și produse diferite: în marginea muntelui, de exemplu, în lungul liniei de contact între acesta și o depresiune sau o câmpie de *piedmont* sau la contactul între o zonă de coline și o câmpie etc. Explicația e simplă: cu cât contactul e mai plural, ca să spunem așa, cu atâtă variația în aspect și mai cu seamă în produse este și ea mai mare. Și, în plus, liniile acestea de contact sunt totdeauna și *linii de izvoare*, iar izvoarele cum observa Pliniu cel Bătrân—*nasc orașele* (noi să spunem mai simplu și mai cu folos: *izvoarele nasc aşezările omeneşti*). Linii de contact, în fond, sunt și malurile apelor curgătoare, ca și țărmurile de lacuri și mări: contact între două medii fizice diferite. Iar în lungul drumurilor și al apelor curgătoare punctele cele mai căutate de aşezările omeneşti sunt tot unele de contact, de interferență: *răspântiile*, la drumuri — și *confluentele*, la ape. Camille Julian are un nume special pentru ele: *épisodes-routiers*. Și mai caută aşezările omeneşti locurile sau punctele care sunt la *adăpost* de inundații, de vânturi: *promontoriile* și în genere locurile *înălțate* îl feresc de primele, o pădure sau un mal înalt (sub buza căruia s'a cățărat aşezarea) îl apără de celelalte.

Dar nu e numai natura singură, adică mediul fizic, care *dictează* punctarea în spațiu, ca să spunem astfel, a aşezărilor omeneşti. Intervine, în adevăr, cu putere, și chipul în care se deapăna (azi) sau s'a depănat (cândva) viața societăților omenești de pe o anumită regiune. Vrem să spunem că intervine și mersul faptelor istorice, umane. În timpuri de neliniște și nesiguranță (invazii, molime), omul fugă din calea acestora și caută adăpost, lipsindu-se de avantajele de orice fel, pe care i-le oferă regiunile sau punctele mai sus expuse. Este vorba, aici, prin urmare, de un adăpost pe care să-l numim *istoric-uman* (fiindcă fapte de *această* natură îi dau valoare) și nu unul geofizic (cel care, mai sus, vedeam că ferește pe om de vânturi, inundații). Popoarele primitive, se știe, tocmai din pricina vieții nesigure (fiare, seminții răsboinice apropiate etc.) caută înălțimile. Arheologii și preistoricii cam știu dinaintea în ce puncte să facă săpături. Sunt cunoscute la noi *popinele* sau *grădiștile*, — înălțimi izolate în luncile râurilor, sau boturi și promontorii prinse între două ape care se întâlnesc. Aceste puncte înalte se chemau în limba celtă *dunnum* și e destul de caracteristic faptul că acest cuvânt s'a transmis până în vremea noastră, prin numele atâtior localități: *Verdun* (*Verdunnum*), *Usseldun* (*Uxellodunnum*), apoi *Loudun*, *Chateaudun*, *Issoudun*... Numele roman al Lion-ului era *Lugdunnum*. (Cetății care au trecut și pe la noi ne lăsaseră în Dobrogea, la Isaccea, pe *Noviodunnum*). Capitoliul (cetățuia Romei) era pe o înălțime, Acropolea Atenei la fel. Împrejurările de viață adverse, dacă durează mult timp, pot goli regiuni întregi de populații, spre profitul (dacă profit poate fi) altor regiuni de alătura. Așa, de pildă, în vremea marilor năvăliri,

stepele Rusiei, ca și cele românești, au fost quasi golite de populațiile autochtonе care, din calea năvălitorilor, s'au tras la adăpost: în pădurile Rusiei și în pădurile și munții României. Dar să ne oprim aci, spre a trage încheierea celor spuse:

Distribuția așezărilor omenești în spațiu n'o dictează și n'o explică elementele mediului geofizic singure, ci ele cu istoria laolaltă. Această distribuție, deci, e un compromis, dacă ne putem exprima astfel.

II

Să vedem acum în ce chip e semănătă în spațiu, pe sate, populația țării noastre.

Mai întâi, nu toate satele românești sunt deopotrivă de vechi. Nu pot fi ce-i dreptul, deopotrivă de vechi nicăiri; la noi, însă, mai mult decât oriunde. Și iată, anume de ce.

Cine cunoaște munții Apuseni, acela știe și ce-i acela un *izbuc*. E fenomenul aşa numit al *izvoarelor intermitente*: vezi cum, din stâncă, apare apa izvorului, care curge obișnuit cam o jumătate de ceas. După aceea se oprește din curs. Nu mai vine apa pe el. Ca un melc care se trage în scoică, aşa s'a tras izvorul în inima stâncii. Dar după o jumătate de oră izvorul apare din nou de sub stâncă, pentru ca din nou să curgă o jumătate de oră, după care iarăș să dispară, adică să sece — și aşa mai departe. Așa, ca un izbuc din acestea, aci s'a tras spre munte și aci s'a lătit pe șesurile din poale, alternativ, neamul românesc în lungul veacurilor. Când se însenină în poalele muntelui, atunci populația se lătea domol spre margini, până în centura de ape. Dar când venea viforul, ea se trăgea din nou spre munte și păduri, ca apa izbucului. Acesta e un adevăr, pe care nimeni și nimic nu-l poate răsturna. Dar nu putem intra în amănunte. E destul să spunem atât: în general periferia pământului românesc a fost, în cursul evului mediu, mai slab populată decât zona colinelor și a sub-muntelui și, în al doilea rând, această anemică densitate a populației din periferie a variat și ea. Permanent populate au rămas doar luminișurile din păduri și văile apelor.

Generalul Bauer spune, pentru jumătatea a doua a sec. XVIII, că el a găsit „munții“ noștri mai populați decât regiunile exterioare¹⁾). Sulzer spune într'un loc, tot pentru sec. XVIII, că o naivă turco-tătară în Muntenia redusese la jumătate numărul satelor în cutare județ de câmp. Dar cea mai elocventă dovdă în acest sens e pe harta Olteniei a lui Fr. Schwarz von Springfels: Gorjul are 195 sate, iar Doljul numai 135; Vâlcea 195, iar Romanațul numai 113; Mehedințul nu mai puțin de 230²⁾). Deci, ținutul dinspre munte, ocrotitor al populației, era cu mult mai populat. Iar Bărăganul, pe vremea aceea, era cu mult mai slab populat chiar decât Oltenia de câmp. Hărțile ne stau mărturie că la jumătatea secolului trecut el era aproape gol de populație. Popularea lui a venit după aceea.

Care-i concluzia?

Așezările omenești cele mai vechi, mai statornice și mai specific românești sunt cele din partea muntelui. Prin urmare, la munte³⁾ vom găsi, în general, satul adevărat și curat românesc. Să nu fim greșit înțeleși; sate vechi sunt și în partea șesului, dar ele vor fi mai puține decât spre munte. Mai mult: atât ca *mărime*, cât și ca *formă*, ca *orientare*, ca *structură* — satul de munte este cel mai românesc. Satul aşa zis *risipit* ca și cel *răsfirat* sunt date, nu numai de cercetătorii noștri, ci și de cei străini, ca sate de *tip românesc*. Dar amândouă sunt sate de munte și sub-munte. Satele cu cei mai mulți moșneni sunt în partea muntelui; iar moșnenii cu cele mai multe și mai vechi hrisoave domnești tot acolo sunt. Periferia, încăodată, s'a populat în general mai de curând cu populație în mare parte tot dinspre munte coborită. Tiparul vieții sătești a neamului e de căutat înspre munte. Dar, în ceeace privește *densitatea* populației, câmpia din margini a egalat pe

¹⁾ „J'ai trouvé les montagnes en général plus peuplées que les plaines, quoi qu'elles soient moins fertiles“ (*Mémoires...*, pag. 11).

²⁾ Originalul hărții se găsește la Academia Română. Iar despre ea și satele ei — v. *passim Tara Loviștel*.

³⁾ Propriu zis, *sub munte* — adică sub străina muntelui, în marginea lui, în depresiunile și colinele care-l încong de jur împrejur; și nu numai în marginea exterioară a muntelui, ci și în poalele lui interioare.

alocuri, în ultima sută de ani, sub-munții și colinele (nucleele de maximă densitate, totuși, tot în coline și depresiuni rămânând până astăzi¹⁾.

Se înțelege ușor, aşa dar, că dacă e vorba să urmărim, fie căt de schematic, fizionomia și anatomia satului românesc, trebuie să pornim din centru spre margini,—dela mai vechi și mai autentic înspre mai nou și mai puțin specific.

E foarte interesantă observația pe care a făcut-o un istoric roman; *Daci inhaerent montibus*, adică: *Dacii se ţin lipiți de munți*. Cu alte cuvinte, e vorba de o caracteristică veche a autochtonilor. Dar să mergem mai departe: săpăturile făcute în anii din urmă în munții Orăștiei au confirmat o veche ipoteză, aceea că Sarmizegethusa lui Decebal nu era pe locul Ulpiei Traiane de mai târziu, lângă Poarta de Fier transilvană, ci era în munții Orăștiei la 25 de km. în interiorul acestora, și anume pe versantul sudic al *Grădiștii Muncelului*. Iar în raza cetății ale cărei ruine s-au descoperit acolo, mai erau și altele; pe muntele Piatra Roșie, apoi pe muncelele dela Costești. Ei bine, în munții aceștia, în cari s-au descoperit cuiburile cetăților dace, un număr de sate vechi și extrem de interesante se revarsă pe coaste. E ca și sigur că aceleași sate, pe aceleași locuri, existau și în vremea în care Traian, spre a cucerii cetățile dace, trebui—vorba lui Dio Casius—să cucerescă munte cu munte — și ele, prin urmare, aceste sate (mai ales) trebuie să fi sugerat expresia romană, pe care a înregistrat-o Annaeus Florus: *Daci inhaerent montibus*. Le bănuim, deci, ca fiind din cele mai vechi și de cel mai autentic tipar autohton. Dăm două din fotografiile pe care le-am luat în vara anului 1935: prima a satului Măgurea— a doua, a Cioclovinei. Măgurea e chiar lângă ruinele Sarmizegethusei, în plin munte. Cioclovina e lângă ruinele burgului dela Piatra Roșie; lângă aceasta e și vestita peșteră cu același nume în care s-au descoperit urma de viață umană paleolitică, (un argument în plus despre străvechimea, ca să ne exprimăm astfel, așezărilor omenești în acea regiune de plin munte).

Satele acestea au gospodăriile *risipite* pe coaste, pe văi și pe creste, mai ales pe coaste — în bătaia soarelui (se cheamă *făță*, oriunde în țara noastră, versantul de munte care privește spre soare și se chiamă *dos* versantul opus, pe care deobicei așezările omenești îl evită) — satele acestea se numesc *sate risipite*. Gospodăriile lor, cu casele slăpind în soare, apar prinse pe *fete*²⁾ ca niște mărgăritare prinse de scoică. Fiecare gospodărie odihnește pe *cureaua* proprie de moie.

Unde vom întâlni astfel de sate? Cele mai multe în munții Apuseni. După aceea în munții Orăștiei (am văzut), ai Sibiului, ai Bucovinei (vorbim în general, pentrucă în munți astfel de sate poți întâlni oriunde). Harta pe care o împrumutăm aici din studiul unui geograf e cea mai bună călăuză.

Alt tip de sate, e satul aşa numit *răsfirat*: el e format din mai mulți *sâmburi de gospodării*, legați prin șiruri de case mai rare, mai *subțiate*. E deobicei un *fost sat risipit* în cadrul căruia, înmulțindu-se populația, au început a se ivi *nuclee* de mai mare densitate de locuințe. Le-am compara cu o *celulă organică* și am spune că vatra lor întreagă e protoplasma, pâlcurile de case mai dese fiind *nucleele*. Acest tip de sat se întâlnește de asemenea în Apuseni și oriunde, deși mai rar ca primul, în munți — aria lui de răspândire, însă, aşa cum harta ne arată, e regiunea colinelor, mai ales a celor din Mun-

¹⁾ V., de pildă, acea interesantă: *Carte de la densité et de la répartition des nationalités en Roumanie*, par EMM. de MARTONNE, publicată în *Annales de Géographie*, No 158, tomme XXIX, 1920 —, în care hartă se vede, între altele, cum depresiunile Hurezului, Coziei, Loviștei, Areului, C. Lungului muntenesc, a Dârmăneștilor etc., apoi regiunea „Codrilor” moldovenescă (din Siret la Nistrul) și văile apelor în genere — alcătuiesc ținuturile cu densitate maximă a populației în România.

²⁾ Această distincție între *dos* și *făță* nu o face numai omul nostru de munte, și o face omul de munte de pretutindeni, un indicu de câtă importanță geografic-umană acordă omul faptului că un versant de munte privește spre soare sau spre umbră. În Gorj am găsit termenii prinși chiar într'o poezie populară:

Ceață — ceață, negureață,
Ia-te mai de dlmineață.
De pe dos și de pe făță.

tenia (începând din Argeș spre răsărit) și Moldova, până la hotarul Ceremușului, apoi în nordul țării, între Crișul repede și munții Vulcanici. Trecerea dela satul risipit la cel răsfrat se face pe nesimțite. La dreptul vorbind, e imposibil, aproape, să găsești un sat *numai* risipit: cât de risipit fiind, el tot va avea câte un nucleu de case mai îngrămadite decât în restul săliștii sale — și va avea, anume, astfel de nuclee, în locurile unde câte un tăpșan mai neted și mai întins se va ivi în peisajul și relieful foarte sdrumicat al restului săliștii. Iată de ce între tipul risipit și cel răsfrat — nu putem pune hotar, nu-l putem găsi în natură, hotarul. Și facem, atunci, din amândouă tipurile, unul singur: acela, pe care învățatul prieten al țării noastre Emm. de Martonne l-a numit: *le village roumain subcarpathique* și pe care iată cum ni-l prezintă acest mare geograf¹⁾:

„La silhouette des montagnes s'est à peu rapprochée et domine l'horizon. Voilà le village, bien différent de tout ce que peuvent offrir nos campagnes françaises. Où commence-t-il? Où finit-il? Au premier abord, on ne s'en rend pas compte. Il semble immense et désordonné. Les petites maisons au toit de lattes, dispersées au milieu des vergers, comme dans une forêt, sont à plus de 100 mètres l'une de l'autre. Parfois, cependant, elles s'alignent à peu près sur la berge d'un torrent, au pied d'un versant abrupt ou sur une croupe allongée entre deux vallées. Ce dernier cas est fréquent en Olténie. La route traversant le village devient tortueuse; on a l'impression que la rue se glisse entre les fermes, plutôt que celles-ci s'ordonnent le long de la rue. C'est aux extrémités du village que les maisons sont généralement le mieux alignées au bord d'une route presque droite. Visiblement, elles sont récentes; le village s'agrandit, presque toujours du côté aval. Les plus vieilles maisons sont en haut... Avec des variantes suivant l'altitude, suivant le rôle plus ou moins grand joué par l'élevage, par la culture de la vigne et des pruniers, ce type de village se retrouve tout le long du pied des Carpathes, en Olténie, en Munténie et dans le sud de la Moldavie. Il s'étend plus ou moins loin dans les collines, mais disparaît dès qu'on entre dans la plaine valaque. On le voit reparaitre en Bessarabie, mais seulement dans la région des „Codri“, c'est-à-dire dans les collines de Chișinău, assez accidentées et portant encore des forêts sur les hauteurs. En Transylvanie, il prédomine partout au bord des massifs montagneux; il est inconnu dans les bassins et les grandes vallées.

Est-ce une simple coïncidence, si toutes les régions où se retrouve le type du village subcarpathique, sont des pays purement roumains et des pays de peuplement ancien²⁾?

Noi i-am spus *sat de munte*, alții i-au spus *de coline*, de Martonne îi spune — cum văzurăm — *subcarpatice*. Nici una din numiri nu-i determină exact aria de răspândire, el găsindu-se și în munți (Apuseni, Sebeș, Bucovina) și în coline, deopotrivă³⁾. Dar se poate spune despre el că e satul *înnălțimilor* noastre, satul care predomină la munte și în coline. La munte predomină *risipirea*, în coline *răsfirarea*. Absolut tipice pentru primul caz sunt satele *Grădiștea Muncelului, Târsa, Urșiciu și Cioclovina* — sate ale căror gospodării, risipite pe coaste și creste deopotrivă, umplu munții cetăților dace din raza Orăștiei (desigur, tabloul este exact același ca pe vremea când România, pe aceleași locuri, luptau cu Dacii pentru cucerirea cetăților)⁴⁾. Celelalte — *cu nuclee* — și care au

¹⁾ Care nu din întâmplare se găsește și acum în țară, înând conferințe și făcând excursii de studiu.

²⁾ EM. DE MARTONNE, *Le village roumain subcarpathique*, în *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française*, Paris, 1933, pp. 664—666.

³⁾ Poate apără, ca excepție, și alurea: „Ainsi le village subcarpathique paraît lié à un certain milieu physique et social, milieu particulièrement cher aux Roumains, qui s'y sont adaptés au cours de siècles. Il apparaît sporadiquement, apporté par ces Roumains dans leurs migrations, en dehors de la zone où il est prédominant, mais seulement là où le milieu offre quelques analogies avec celui réalisé aux pieds des Carpathes. C'est le cas dans la plus grande partie de l'Olténie et même dans les collines de la Bessarabie centrale (codri) et localement le long des rubans de sol relativement humide que déterminent les rivières traversant la steppe, comme la Ialomiță“. (Emm. de Martonne, ibid., p. 668).

⁴⁾ „Ce type de village se rencontre surtout dans les régions montagneuses, principalement dans la zone des plateformes, entre 400 et 1.300 m.“ (R. VUIA, *Chronologie des types de villages dans le Banat et la Transylvanie*, în *Revue de Transylvanie*, tome III, Nr. 1, p. 67; v., ibid., pp. 36—37, imaginea cartografică a satului *Măguri* din Apuseni și cea fotografică a *Vidrel de sus*, tot din Apuseni, minunate exemple, ambele, de sate risipite. De altfel, în stabilitarea cronologiei tipurilor de sate din jumătatea de țară nord-vestică, autorul susține și el că tipul acesta de sate e cel mai vechiu și cel mai characteristic românesc).

fost numite la noi *răsfirate*, stăpânesc mai ales în coline și în poala munților. În Apuseni și Hațeg nucleele de care vorbim se numesc *crânguri*. Exemplu: satul *Grohot* din Apuseni, satul *Râu-de-Mori* de sub Retezatul, în Hațeg, aproape de Poarta de Fier transilvană. Aceste *crânguri* sunt cam tot una cu *cătunele de aiurea* — numai că primele sunt mai apropiate între ele (chiar legate, prin locuințe risipite), pe când ultimele, de obicei, sunt mai depărtate unele de altele.

Tipul de sat răsfirat, cum spuserăm, derivă din cel risipit; e o fază mai înaintată a acestuia. Cel răsfirat, la rându-i, duce la tipul *adunat*. Iată de pildă: Clopotiva Hațegului¹⁾, așezată la ieșirea din munte a Râului Mare, pe stânga acestuia, e *astăzi* un sat unic, cu casele îndesate una într'alta cum sunt satele dela câmp. Ea, însă, era formată odinioară din *patru crânguri* — cum din patru e format astăzi vecinul sat de peste apă, de pe stânga Râului Mare: Râul-de-Mori (poporul îi spune: *Râ-di-moare*). Amintirea celor patru crânguri de odinioară, din a căror *fuzionare* sau, mai bine spus, *topire* a unuia într'altul, s'a născut Clopotiva de azi, unică și aproape compactă, amintirea li-i păstrată nu numai în documente, ci și în amintirea oamenilor chiar: „satul născut era odată făcut din patru; *Săcel, Cocaceni, Ciorenii, Latureni*, dar cele patru s'or băgat unu'ntr'altu și s'or făcut unu”. Numele cele patru trăiesc și azi, purtate de cele patru aripi ale satului. Dar ceea ce a fost odată Clopotiva este Râul-de-Mori astăzi: *Suseni* (așezat cel mai sus; *Joseni*; *Gurenii* (chiar în gura Râului Mare; Gurenii e și un sat, la fel așezat, în județul Gorj), și *Ostrovel*. Iată cele patru *crânguri* sau cătune care-l compun astăzi, *nuclee* de gospodării îngrămadite, legate între ele prin câte un sir de altele risipite (sau nici atât²⁾). Râul-de-Mori este ceea ce se cheamă un sat cu *tendință spre aglomerare*. Așa a fost cândva Clopotiva și ca aceasta, în viitor, va ajunge Râul-de-Mori. Sunt regiuni întinse în țară cu astfel de sate care, împărțite azi în crânguri, evoluează spre *mai plin*. Între locuințele mai rare din spațiile dintre crânguri apar mereu altele³⁾. Indesarea lor, cu alte cuvinte, crește mereu. Sunt, încăodată, sate de aglomerare *în devenire*. Și harta ne arată acest tip-de-sat-îndevenire (de fapt, orice formă e în devenire, afară de cele care și-au suprasaturat spațiul *icumenic*, adică vatra de așezare a locuințelor) ca predominant în regiunea colinelor Olteniei, în Moldova de mijloc (dela Siret la Nistru), apoi în podișul Transilvaniei și pe marginea apusenă a Carpaților de vest, din Dunăre și până în Someș; în nordul țării, în Bucovina și regiunea Someș-Lăpuș, acest tip de sat ține cumpăna celui precedent, pe alocuri dominând chiar. Un exemplu de asemenea sat este și *Şanțul* din spus izvoarele Someșului Mare, la răsărit de orașelul Rodna: fotografia, cu legenda ei, dă suficientă lămurire. Aici, vom face o mică paranteză: satele cele răsfirate, dela munte, nu numai că se îndesesc ci ele, constrânse de lipsa și ingratitudinea spațiului de așezare, *roesc*. Roesc și dau *sate noi*. Așa s'a născut Șanțul roit de Rodna și aşa s'a născut și evoluează sub ochii noștri, câțiva km est de Șanț, roită din aceasta, *Valea Mare* — care Valea a fost la început doar un grup de două-trei gospodării. Mai mult: la vreo douăzeci de km. est de Șanț, pe muntele *Suhardului*, e pe punctul de a se naște azi o nouă *Valea Mare*: abea două gospodării permanente sunt azi acolo, înconjurate de o sumă altele, *temporare*. Când mai multe din acestea din urmă vor deveni permanente, *micul Șanț*

¹⁾ Exemplul, pe cât putem, le luăm din rândul satelor în care au lucrat sau lucrează echipele Fundației Regale „Principele Carol”.

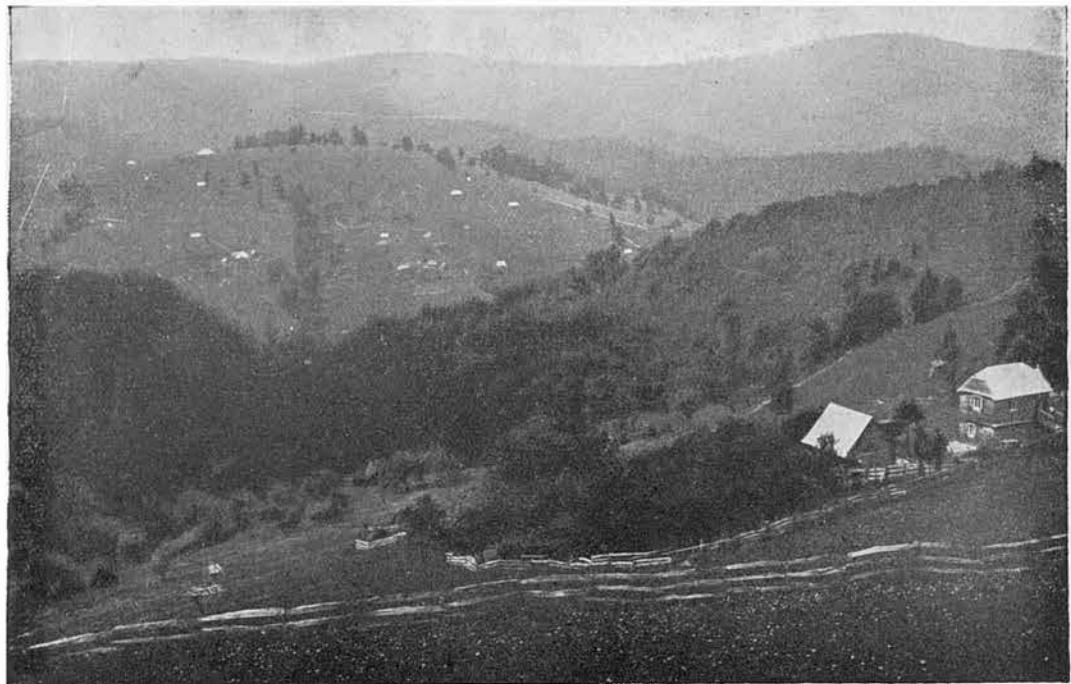
²⁾ De pe munții care domină Clopotiva și Râul-de-Mori, acesta din urmă se vede făcut din patru *bucăți*, în timp ce Clopotiva apare una singură, cu casele îngrămadite ca ale satelor de șes.

³⁾ De obicei, fiecare crâng adăpostește căte o singură spătă de oameni — e, adică, format din gospodăriile unui singur neam: neamul cutăruia sau cutăruia, al *Dobreștilor* de pildă. Iată, în această privință, un citat dintr-o lucrare de geografie umană: „satele... în însăși structura lor internă, sunt divizate în diferite sectoare după familii înrudite prin sănge: Deoparte sunt *Drăgănești* (Drăgan), de alta *Neagoești* (Neagoș), *Ichim*, etc., diviziunea păstrându-se astfel la câmp în domeniul proprietăților, la alcătuirea turmelor de oi, la biserică (bânci și scaune deosebite) și chiar în climătir, unde membrul decedați ai familiilor înrudite sunt înmormântați într'un anumite sector” (LAURIAN SOMEȘAN), *Vieajea umană în regiunea munților Călimani*, extras din „Lucrările Institutului de geografie al Universității din Cluj”, vol. VI, p. 47).

Clișeu Ion Conea (Aug. 1935).

Fig. I. Cioclovina, sat risipit din munții Oraștiei. „Domul” din stânga e muntele Piatra Roșie. În dreapta, pe culmea din mijloc, se văd o parte din foarte risipitele gospodării ale satului Cioclovina, sat care trebuie să fi fost la fel și pe vremea când pe vârful Pietrii Roșii odihnea „burgul” dacic. Acest munte e cam la jumătatea distanței dintre Paül Hațegului (pe Strei) și satul Costești cel aşezat la ieșirea din munți a râului Gradiștea Muncelului, acolo — adica — unde avem o întreaga grupă de cetăți dace (sarmizegethuse). Pe lângă Cioclovina, mai sunt tot acolo — și satele: Urșiciu, Târsa, Magurea și Gradiștea Muncelului. E sigur că aceste cinci sate, risipite pe coastele și coamele munților pe care odinioară odihneau burgurile dace (între care, insăși Sarmizegethusa lui Decebal) — sociu — și aceste sate sunt din cele mai vechi ale țării, cu aceeași înfățișare și același gen de viață în ele ca și pe vremea când cetățile erau vii.

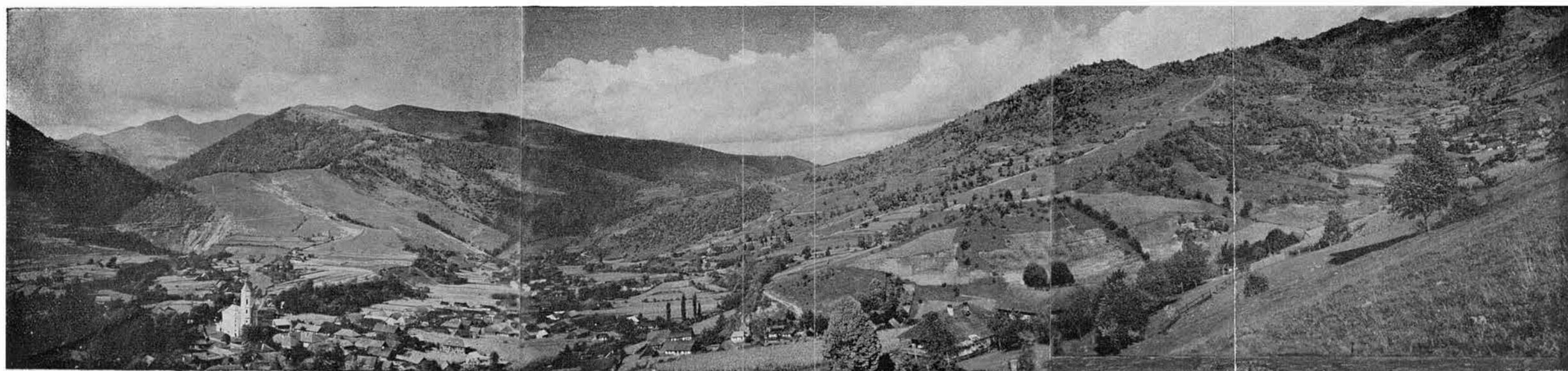
Clișeu Antonie (Orăștie).

Fig. 2. — Alt sat risipit: Măgurea, de lângă cetatea Grădiștea Muncelului, în plin munte. E chiar lângă ruinile Sarmizeghetusei lui Burebista și Decebal și care, ca și cel precedent, nu putea fi altfel pe vremea când cetatea, vie și puternică, păzea muntele și regiunea, (altit. între 1.100 și 1.250 m.).

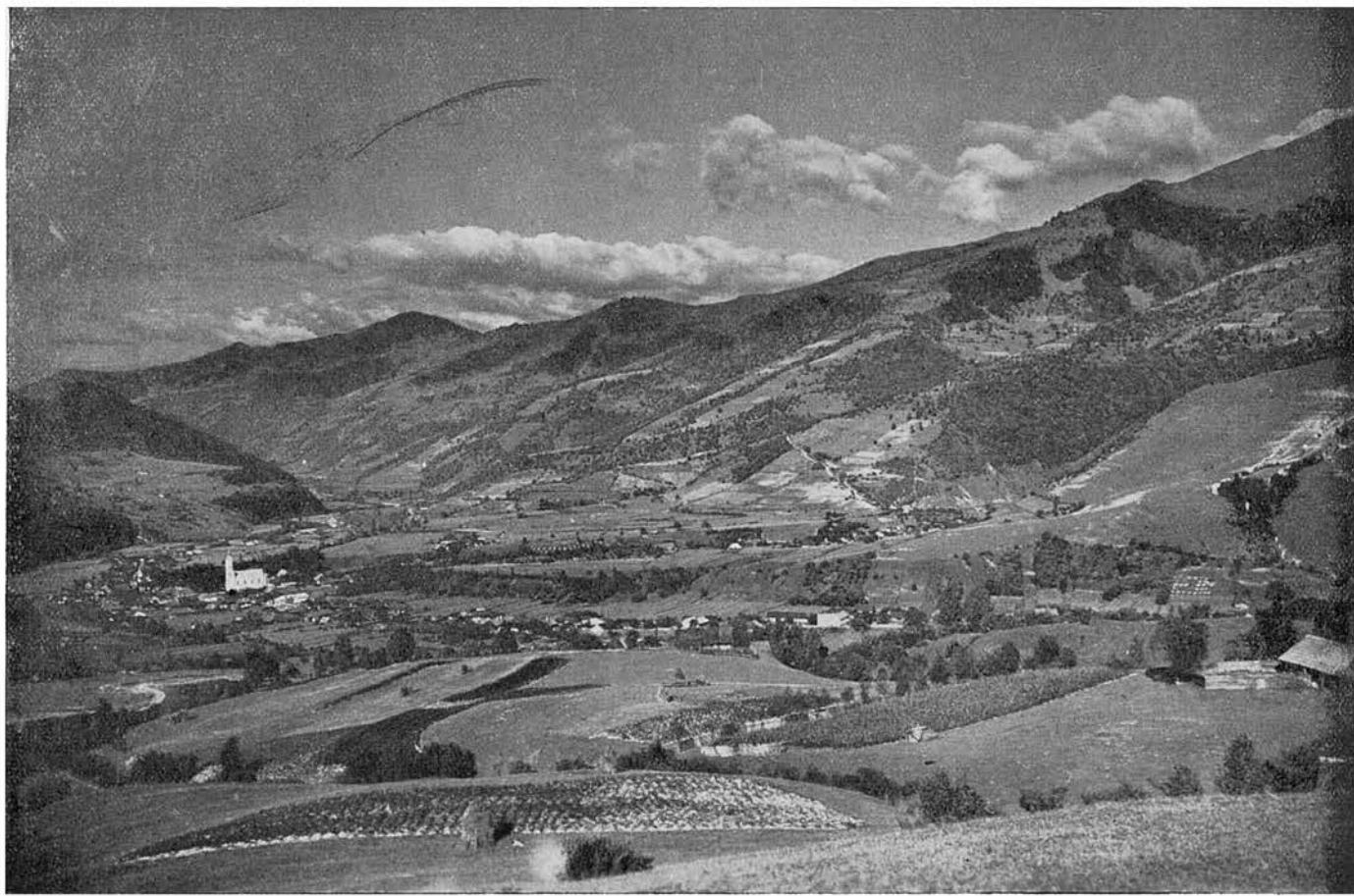
Clișeu Ion Conea (Sept. 1936).

Fig. 3. — Locuință izolată permanentă, în muntele Suhardului, aproape de pasul Rodnei (1.200 m. altitudine), pe stânga Someșului Mare. Cele două vârfuri de munte — cele mai înalte — din fund — sunt Inăul și Indăul care domină satul Șanțul. Această gospodărie e roită din Sanț, la vreo 20 de km. în munți. Muntele e plin de fâneșe și colibe, locuințe permanente nefiind decât două: aceasta și încă una. Ele alcătuiesc sămburele unui viitor cătun în munte.

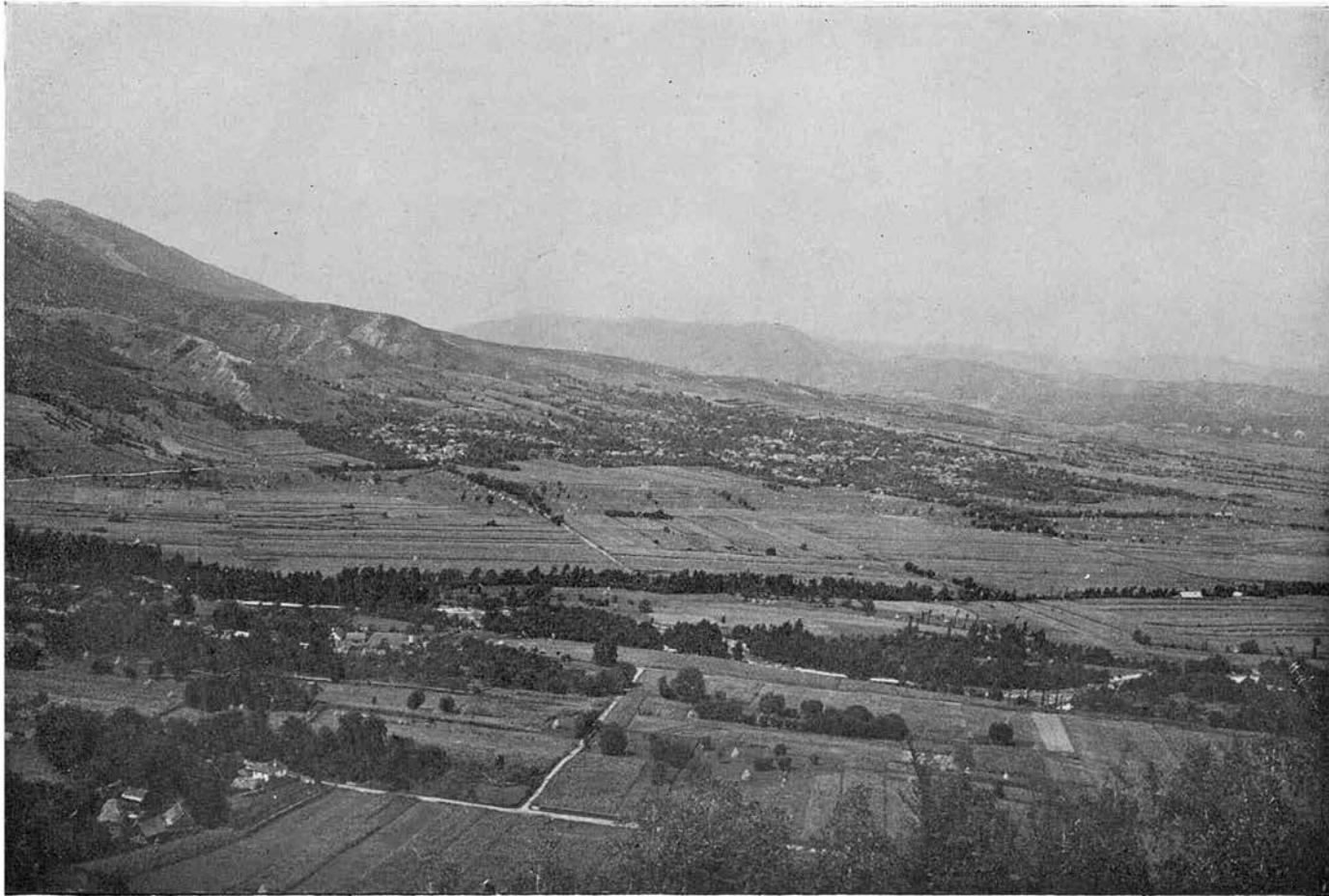
Clișeu Ion Conea (Sept. 1936).

Fig. 4. — Sat de tip răsfirat: Șanțul, de pe Someșul Mare, 7 km. est de Rodna. E sat roit din această străveche Rodnă, arsă de Tătari în 1241. În stânga, planul din fund, vârful Inăului. Din acesta, coboară drept spre sud o apă ce se varsă în Someș în dreptul bisericii. Una din ramurile satului e pe această vale, umplând-o în parte dinspre varșare; a doua ramură a satului, cea din mijloc, e pe valea Someșului (în fund, neamă cei doi amâni pre izvoarele Someșului Mare). Și, în sfârșit, se vede în dreapta a treia ramură a satului, care și ea umple valea dinspre gură a unui alt affluent (dinspre sud) al Someșului Mare.

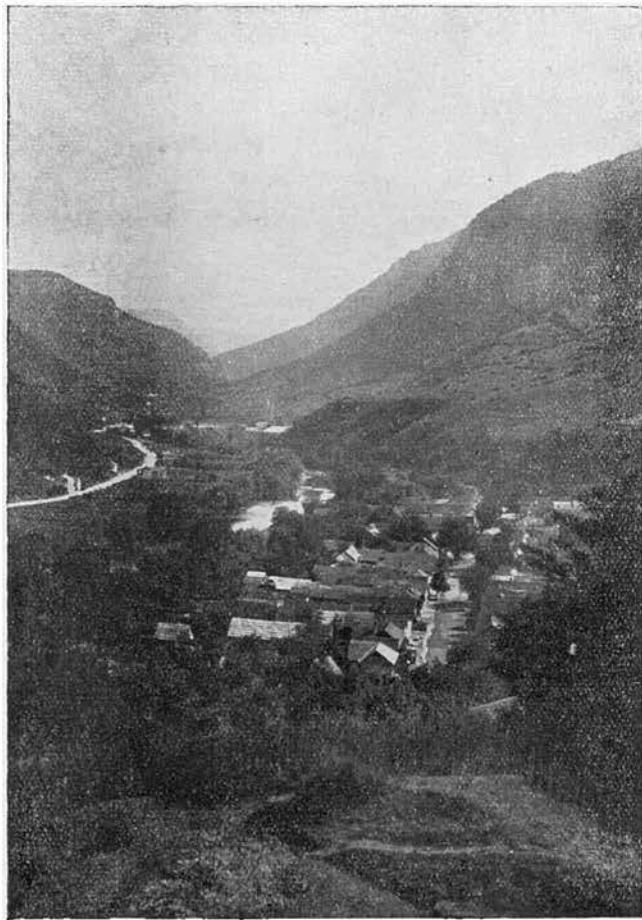
Clișeu Ion Conea (Sept. 1935).

Fig. 5. — Tot Șanțul, dar privit dinspre est — dincolo vine Someșul Mare — înspre „avalul” acestuia. Deși o minunată terasă îl domină, satul s'a ascuns numai pe vâi (aici, în plus de ceeace ne arata fotografia precedentă, vedem și brațul al patrulea al „crucii” Șanțului: în adevar, patru sunt ramurile, așezate cruce, ale satului). Pe terase e frig și vânt aspru iarna, — de aceea gospodarile umplu doar valea și nu suie sus, și pe ele. Cu vremea însă, când populația se va înmulți și nu va avea încotro să se întoarcă și pe terase.

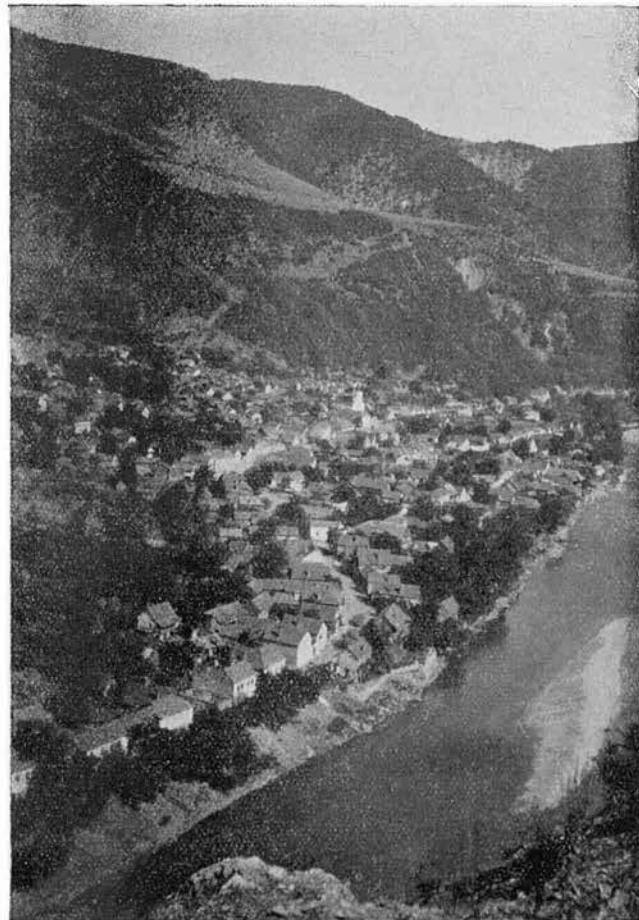
Clișeu Traian Zaharia (Sept. 1935).

Fig. 6. Sat adunat, de munte: Clopotiva din Tara Hațegului, la 3 km. de Gradiștea Hațegului, vatra (aceasta din urmă) a Ulpiei Trajana Augusta. E așezat la ieșirea din munți a Râului Mare (râul vine din stânga). Clopotiva e satul cel mare, din planul de mijloc. În față chiar — în primul plan — e o parte din „crângul” Ostrovel al satului Râul-de-Mori (v. textul). În fund, pe stânga, lasatura de relief e a Porții de Fier transilvane. Clopotiva azi e un sat unic, dar pe vremuri avea patru nucle (crânguri) despărțite prin spații goale, fară gospodării pe ele. Azi, crângurile s-au contopit. (In Clopotiva lucrează de doi ani o echipă a Fundației „Principele Carol”).

Clișeu Ion Conea (Iulie 1931).

Fig. 7. — Tip de sat compact, la munte. Deși în munte, pe valea Cernei, aproape de confluența acesteia cu Bela Reca, satul acesta *Pecinișca* (pe care, după nume, unii cercetatori îl pun în legătură cu vremea navalirilor) este un sat nu nici adunat (cum ar părea să iasă din fotografie) ci un *sat compact* (în unele curți gasindu-se în gramădite câte trei gospodării).

Clișeu Ion Conea (Iulie 1936).

Fig. 8. Alt sat compact, tot de munte. La c. 10 km. mai la sud de Pecinișca, deci tot pe valea Cernei, iată — tot în munte — un alt sat compact: *Topilești*. Se vede apa Cernel, pe malul careia, îngrămadite una înaltă din pricina ingustimii spațiului bun de așezare, locuințele dău impresia ca ar fi ale unui sat nemțesc de colonizare (în fond, e curat românesc).

NUNȚII CĂLMANI

Hartă fizică și economică

Scara: 0 1 2 3 4 5 km.

Legenda

- 1000 de locuitori
  - 100 .....
  - 50 .....
  - Circuri glaciare
  - Forme de revizuire
  - Vale ferată
  - Tren electric
  - Tren industrial
  - Râuri practicabile pentru plădiri

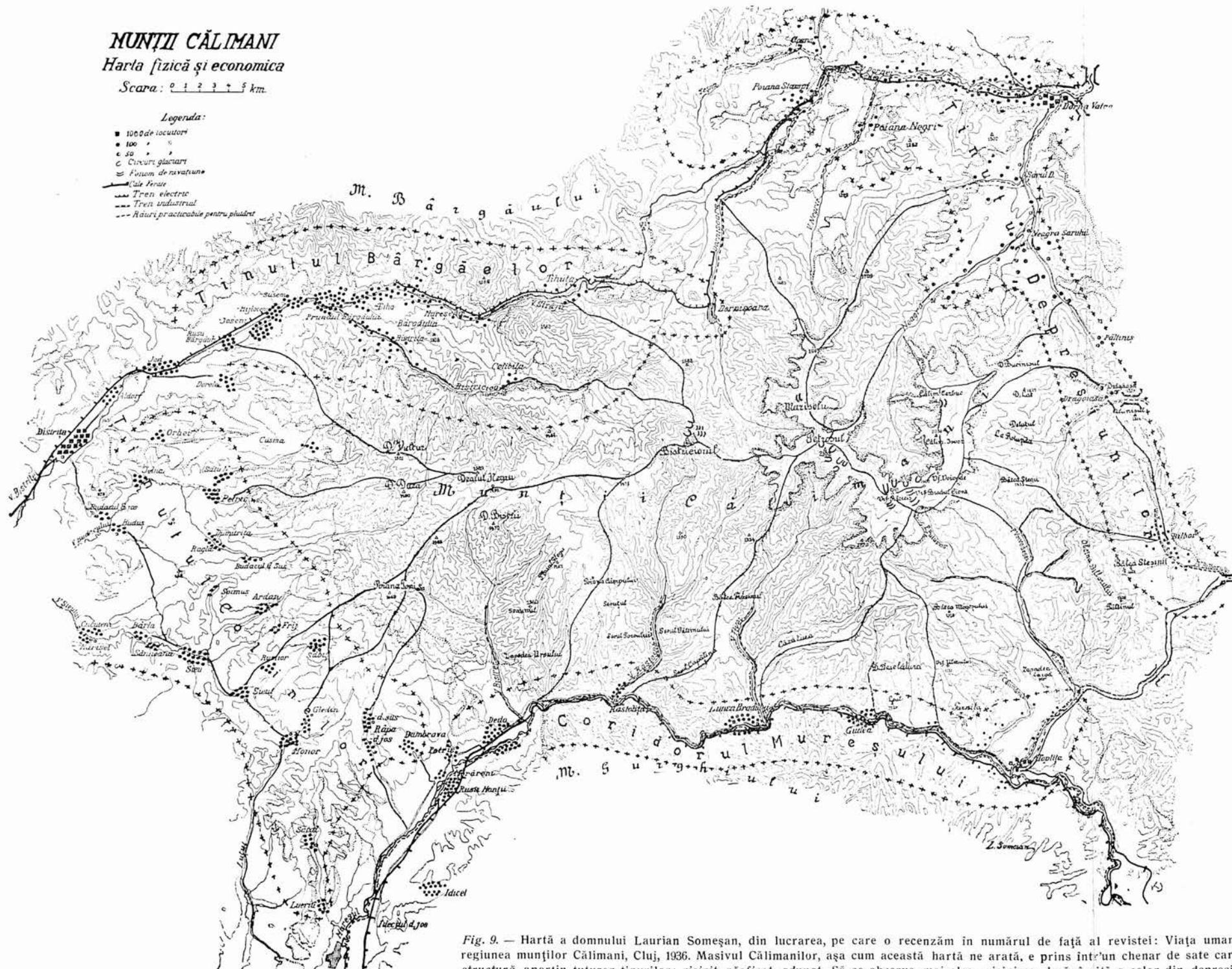
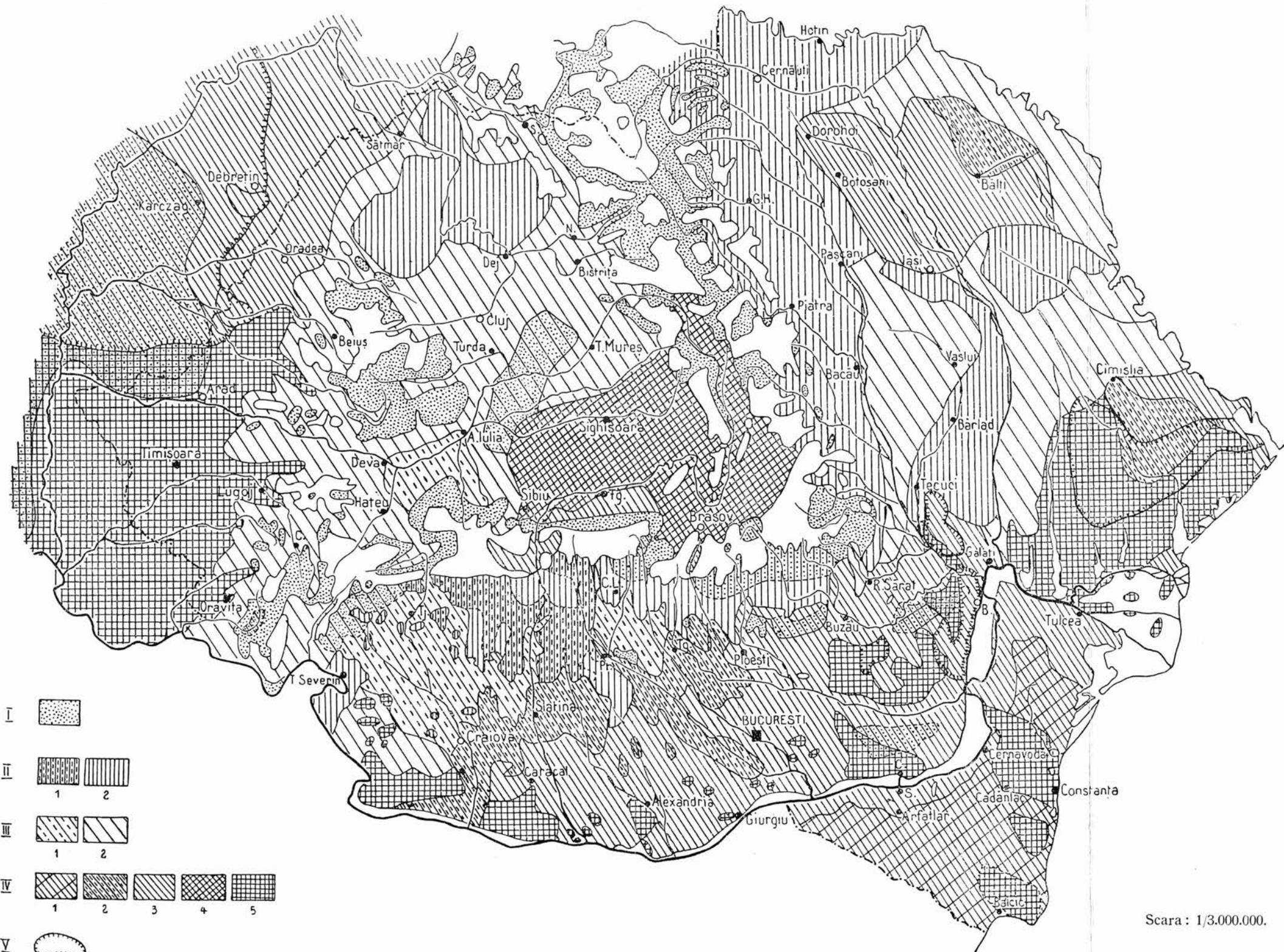

Fig. 9. — Hartă a domnului Laurian Someșan, din lucrarea, pe care o recenzăm în numărul de față al revistei: Viața umană în regiunea munților Călimani, Cluj, 1936. Masivul Călimanilor, aşa cum această hartă ne arată, e prins între un chenar de sate care, ca structură, aparțin tuturor tipurilor: *risipit*, *răsfirat*, *adunat*. Să se observe, mai ales, risipirea desăvârșită a celor din depresiunea Dornelor, la est.

Fig. 10. — Harta aşezărilor rurale româneşti — unică până azi, pentru întreaga ţară — a profesorului Vintilă Mihăilescu dela Universitatea din Bucureşti. (Publicată, cu un comentariu francez, în Buletinul de Geografie pe 1934, sub titlul : *Une carte de l'habitat rural en Roumanie*).

SOCIOLOGIE ROMÂNEASCA, II. 2–3.
Conea : Geografia satului românesc.

I. Sate risipite: crânguri, odăi (sau sălaşe ori colibe) pentru fân, în munţi; tărle, conace, ferme, în câmpie. — II. Sate respirate: 1. Alungite; 2. Ramificate. — III. Trecere spre satele adunăte: 1. Alungite; 2. Ramificate sau îngămădite. — IV. Sate adunăte: 1. Sate nebuloase dominante; 2. Sate alungite; 3. Sate îngămădite; 4. Sate compacte. — V. Sate mari de stepă.

născut din roirea Șanțului, al doilea după Valea Mare, va fi apărut. Este fenomenul cunoscut la Români sub numele de *ver sacrum* (primăvara sfântă) și care constă tocmai în *roirea* aceasta a satelor, unul din altul.¹⁾

Când, anume, un sat sau o vale se umplea de prea multă lume, atunci o parte din populație — de obicei tinerii însurăței — se desfăcea de vatra aceasta veche și treceau în altă vale, alătura sau mai departe, și acolo puneau temelia unui sat nou, *satul-răsad*. Aceasta, de altfel, e un proces firesc universal de popularare a spațiului. Romanii l-au practicat, Românii l-au practicat, oriunde și oricine l-a practicat²⁾.

Trecem, acum, la satele *agglomerate* sau *adunate*, a căror patrie e șesul. Harta le arată dominând la periferia țării, pe șesuri: câmpia olteană, munteană, Dobrogea, Buceacul, stepa Iași—Bălți, câmpia Tisei. Dar ele se întâlnesc și *la munte*, pe văi — și mai ales în *gurile văilor*, pe șa numitele în geografie *conuri de dejecție* sau, cu o frumoasă vorbă populară românească, *argestre*. Fiind locul puțin — deși foarte bun — pentru așezare, satele de pe *argestre* se *condensează*, ca să spunem aşa, tot mai mult, până ce ajunge să fie casă lângă casă — și astfel, nu numai că ajung sate de *tip adunat* (al căror domeniu propriu zis, cum spuseam, e câmpia), dar ajung la o fizionomie și *structură* și mai densă, dând tipul de *sat compact*. Așa sunt, de pildă, pe valea Cernei, cele două frumoase și interesante sate: *Pecinișca* și *Toplețul*, curat românești și ale căror fotografii le dăm aici.

Aici trebuie să fim atenți asupra unui fapt: De multe ori, nu e de vină numai geografia că un sat de munte (sau de aiurea) e adunat sau e compact — ci cauza poate să fie și de alt ordin: social-administrativ sau social-politic. Iată de pildă un caz: al satului *Runcu* din Gorj, unde în 1930 a lucrat echipa monografică a Institutului social. Harta — și mai ales vederea la fața locului — ni-l arată ca sat *adunat*, întins ca un bulevard de o parte și alta a râului Sohodol, adăpostit între munți (spre nord) și două culmi înalte (spre est și vest), de o parte și alta a râului. Privindu-l, ai zice: iată, natura locului — ea singură — a făcut ca satul să se îngräմădească pe *conul de revărsare*, pe *argestru*, și să ne dea ceea ce numirăm un sat *adunat* sau *aglomerat*. Se întâmplă, însă, că pe marginea unei vechi Evanghelii din biserică satului, unul din membrii echipei monografice găsește următoarea foarte interesantă însemnare: „*La 1828 au venit irușii cu răsboiu asupra turcilor și biruindu-i, s'au scos din țara românească. La 1829 s'au făcut pace și s'au făcut regulamentu.. și la 1837 s'au mutat casăle la linie³⁾.*” că erea până ’n marginea zăvoiului“... „și am scris cu păcătosul popa Niță Runcanu“. Concluzia: *structura* sateelor nu e dictată numai de factorii geografici, ci și, de multe ori, de cei administrativi. Un alt caz, de pe versantul bănățean al Carpaților: „*Veni poruncă (1792) că satele dela Căransebeș până la Orșova Veche, toate căte vor putea, la drumu mare să se scoată, în rând să se reguluească și aşa (în) 1793 seliștele cu cuiburile ce făcusă⁴⁾ se sparseră și la drum iesiră. Apoi după zece ani, adică (în) anu 1801, unele sate începură a căuta cu multe rugăciuni ca iară la săliștea lor cea veche îndărăt să se mute și slobozenie căpă-*

¹⁾ „La vieille Italie pratiquait sur ses populations déjà trop pressées dans l'Apennin ces amputations qui en détachaient la fleur de jeunesse (*ver sacrum*), pour l'envoyer chercher fortune“... (*Vidal de la Blache*). Pentru practica sistemului la români în Evul Mediu, cf. I. NISTOR, *Imigrările Românilor de peste munți*, București 1916.

²⁾ „Când pământurile începeau să se ingusteze, devenind prea strâme pentru numeroșii mădușari ai familiilor celor strâmtorâți și largău ogoarele prin desfundarea tellinelor și lăzuirea codrilor din văile vecine. Astfel sporeau așezările românești pe calea unei expansiuni lente și a unei pașnice evoluției sociale, în felul tradiționalului *ver sacrum* al străvechilor seminților italicice. Noile așezările păstrau legătura cu cele vechi, dela care purceseră și astfel se întinse o largă rețea de așezările românești peste întreg Ardealul și Maramureșul“... (I. NISTOR, *ibid.* p. 3).

³⁾ Prin urmare: „In urma reformelor care purceau din Regulamentul Organic se face (nu numai) o retușare destul de sensibilă pe alocuri, în hotarele județelor“ din Principate (*Tara Loviștei*, p. 62) dar, între altele, sa mai scot și *satele la linie*.

⁴⁾ *Cuiburile*, — frumoasă și interesantă numire — înseanță, aici ceea ce am numit nol mai sus *nuclee* sau *sâmburi* în structura satelor răstirate.

tară".¹⁾ Și iată, în sfârșit, o a treia mărturie (vorbește părintele Aposteanu din satul Bâltișoara, de lângă Runcu-de-Gorj, August 1930): „Bâltișoara noastră n'a fost chiar dela început pe locul unde se află astăzi, ci a fost așezată mai sus, în munte, dealungul Vâii Bâtrâna; iar casele, acolo în munte, erau puține și depărtate rău una de alta: cale de 2 km dacă erau 40 de case. Bâtrâni noștri au mai apucat câteva din casele cele vechi de pe Bâtrâna. Azi, însă, s'au dărâmat toate... Și erau mai bine acolo, pentru *vremea aceea*, decât aici, unde se găsește satul astăzi: era lumea mai la adăpost de primejdie; când venea primejdia, lumea o lua în *dosuri*, din gura pârâului. Venea turcul des pe vremea bâtrânilor... lua vite, bucate, bani, și tot ce găsea în casa românului; Și de aceea satul era mai sus, în *dosuri*, și el".²⁾ Toate aceste trei mărturii impun una și aceeași concluzie: să nu cădem în greșeala de a căuta explicația *structurii* și a formii satelor noastre numai în factorii geografici. Explicația acestora, de multe ori, stă în factori de altă natură: biologică, socială, economică³⁾ istorică etc., (factorul istoric, de pildă, în așezarea, forma și structura Bâltișoarei, cum văzurăm).

Forma satului e dictată de așezare (când așezarea a fost dictată numai de factorul geofizic), cum de așezare, de cele mai multe ori, e dictată și structura, — dar, ca și structura, forma se mai poate datora și unor factori umani: cazurile cu *scoaterea satelor la linie*, pe care le văzurăm. Rămâne, deci, ca cercetătorul să găsească factorul (sau factorii) și să-i determine dela caz la caz (mereu în minte cu *adevărul viu*: că în natură lucrurile sunt totdeauna mai complicate de cum stau scrise și categorisite în cărți). Ca formă, deci, satele vor fi: *neregulate* (și foarte întinse, de obiceiu) cele risipite pe coastele munților sau ale colinelor; *lungi* și dispuse fie numai pe un mal, fie pe amândouă (satele-străzi) cele așezate în lungul apelor, indiferent dacă-s la munte, la deal, sau la șes⁴⁾; *ramificate* (*înrămurate, radiare*) — cele așezate în basinetele muntoase, micile cuvete în care coboară concentric mai multe cursuri de apă: satul suie de jos în sus — sau trimete, dacă vreți — atâtea ramuri căte văi confluențe coboară în micul basin. Un exemplu tipic ne oferă *Șanțul*: În dreptul lui coboară în Someșul Mare două ape — una din nord, de sub Inăul și alta din sud, amândouă vârsându-se în Someș exact una în dreptul alteia; astfel se face că în acel loc de dublă confluență avem *o cruce de văi*; jos, la întâlnirea apelor, avem înima satului (sau trupul lui); dar din trup pleacă pe văi, (spre nord, sud, est și vest) cele patru brațe ale satului. Satele cu această formă corespund în general celor de structură *aglomerată - în - devenire*; dar pot fi astfel și unele sate răsfirate, ba chiar și unele din cele risipite (depinde de vechime, de stadiul de evoluție). *Ramificate*, uneori, — dar cel mai adesea cu o formă *neregulată și masivă* (depinde, dacă-s dela munte sau dela șes) sunt și satele *adunate* — și tot neregulate, dar de obiceiu mai mult sau mai puțin *rotunde*, circulare, sunt satele *compacte* (când sunt

¹⁾ Preot CORIOLAN I. BURACU, *Cronica Mehadiet*, 1924, p. 52. Pasajul reprodus de noi e dintr-un „Protocol al societăților bisericilor din Protopopiatul Mehadia și a bisericii orașului Mehadiet”. Iar rugăciunile pentru a se putea muta casele din nou pe săliștele lor vechi — poate că sunt de interpretat și aici în sensul că preferința românului e pentru chipul și flința satului risipit sau răsfirat.

²⁾ ION CONEA, *Așezările omenești în depresiunea subcarpatică din Oltenia*, extras din *Buletinul S. R. R. de geografie*, form. L. pp. 11—12. E vrednică de reținut, mărturisirea părintelui Aposteanu. Ea ne atrage atenția în chip deosebit asupra elementului *adăpost* pe care-l oferea și pentru care era, muntele, așa de căutat în trecut. Din „jos” lumea se trăgea spre munte; și trăia acolo și nu ieșea în depresiune (din unele sate) decât în vremea muncii și când era înălțate. Nu sună, în cuvintele părintelui Aposteanu, precizări istorice, cu nume și date, dar ele exprimă — totuș — un adevar nu mai puțin istoric. Cine călătorește prin satele de sub străinătatea munților Olteniei și stă de vorbă cu locuitorii, va observa că mărturia cu „turcii”, ce veneau despre miazăzi după jaf și omoruri, revine mereu ca un leitmotiv, în povestirile sătenilor despre viața bâtrânilor lor.

³⁾ „Așezarea risipită a caselor (în *Depresiunile Dornelor, Drăgoiesei, Bilborului*) la intervale de 200—400 m se datorează concentrările proprietăților fiecărui locuitor într-o singură parcelă, în cuprinsul căreea omul și-a stabilit gospodăria” (cu alte cuvinte, așa cum același autor mărturisește în același loc): „spre deosebire de diversitatea factorilor fizici, felul de grupare și de răspândire a așezărilor omenești este condiționat într-o măsură aproape tot atât de mare și de factorii economici”, (LAURIAN SOMEŞAN, *Vlașii umani în regiunea munților Călimani*, Cluj, 1936, p. 14).

⁴⁾ Interesantă este, și foarte sugestivă, în cadrul acestor considerații, denumirea românească de *Campulung*.

în lungul drumurilor, precum cele de colonizare, străine, din Ardeal, forma lor e ca și aceea din lungul văilor: lungueață). În rezumat, satele compacte, ca formă, sunt: *circulare sau poligoane* (quasi) cele din ses, *lungi* — cele din lungul drumurilor sau văilor și mai mult sau mai puțin *triunghiulare* cele de pe argestre.

Harta 1 ne arată predominarea *pe regiuni* a satelor din punct de vedere al structurii. Trei sunt, ca structură, tipurile de sat principale — predominând, respectiv, în câte una din mariile regiuni ale reliefului românesc: cel risipit în munte, cel răsfirat în coline, cel adunat în ses. Această împărțire, însă, raportată la relief — e prea generală. În adevăr, am văzut că la munte întâlnim toate tipurile structurale ale satului. Muntele, în această privință, e ca un fel de rezumat.

Harta 2, a *regiunii munților Călimanului*, ne arată cum pe o relativ puțin întinsă regiune (în munte) putem întâlni toate formele și structurile de sat; *larg risipite* în ținutul depresiunilor Vatra-Dornei, Drăgoeasa, Bilbor; *răsfirate* sub strășina și pe versantul de vest al Călimanilor; *adunate și aproape compacte*, uneori, pe marginea lor sudică, în lungul Mureșului; și în plus, satele de *tip mixt* (care nu sunt numai acolo) și care au, adică, un sămbure compact în lungul drumului, pentru ca pe văi și coaste să treacă la *răsfirat și risipit* sub strășina nordică a Călimanilor, pe Bistrița (cunoscutele opt Bârgae). Toate structurile, aşa dar, și toate formele. Muntele, deci, este și în această privință superior sesului românesc (ca interes științific).

Și, drept încheiere, să mai notăm o deosebire:

Satele, sub strășina muntelui și în ținutul colinelor și al depresiunilor, nu numai că pot varia, la foarte mici distanțe, atât ca așezare cât și ca formă și structură, dar sunt și mult mai numeroase decât în partea sesului, unde ele sunt mai mari și mai rare¹⁾. Explicația stă în aceea că spre munte relieful e mult mai *dumicat*, ca să spunem astfel, și atunci suprafețele bune de așezat sunt mult mai reduse. Vor fi, deci, mici și multe și aşa vor fi și satele. În plus, mulțimea izvoarelor risipite la tot pasul permite și ea risipirea sau răsfirarea așezărilor omenești, nu ca în ses, unde (ca în Bărăgan) puținătatea apei explică în bună parte numărul redus al satelor²⁾.

N. B. Toate fotografiile, afară de una, sunt luate de autor — în excursiile pe care le-a făcut în regiunile respective. Ar fi de dorit, firește, să poți prezenta totdeauna imagini fotografice pe care tu însuși, după ce le-ai privit, să le fi luat. Lucrul, însă, nu e posibil decât în rare cazuri. Noi n'am vrut să mai luăm pe la alții (singură cea cu Clopotiva nu ne aparține; am fost, însă, lângă cel care a luat-o, când a luat-o); n'am vrut, între altele, și din principiu că, împrumutând dela alții, poți interpreta gresit fotografia sau poți fi, fără intenție spre —, din partea celui ce te împrumută, poți fi indus în eroare. Iată o mică, dar elocventă dovadă: frumoasa fotografie de pe planșa II din Buletinul de geografie pe 1934 (III), sub care d. Vintilă Mihăescu scrie: *sat răsfirat și odăi înmuntei Olteniei (Cioctovina)* e fotografia nu a satului *Cioctovina* care, în Oltenia dinspre munte, nu există nicăieri — ci este a satului *Sohodolul* din Gorj — care sat, după aceea, e risipit și nu răsfirat — iar clădirile pe care d. Mihăescu le-a crezut și le-a notat *odăi*, nu sunt odăi ci suut *gospodării* sătești propriu zise (cunoaștem satul și am fost lângă d. Roșca, când acesta a „luat” această fotografie, prin 1928). Tot astfel, fotografia 1 a planșei a VI-a nu e din basinul Loviștel, ci este a satului *Volneasa de pe Lotru*. Și într'un caz și într'altul, d. Mihăescu a primit lămuriri greșite. (Ne-am permis aceste observații, pentru ca cel ce împrumută fotografiile să ia seama și să deacu mai mult scrupul lămuririle).

ION CONEA

¹⁾ Satele, la ses, sunt ca izvoarele în munții calcaroși: puține, dar mari — în timp ce satele de munte sunt ca izvoarele în munții cristalini: mici și multe.

²⁾ Ratzel spunea că o bucată de omenire și o bucată de litosferă fac un Stat. Amintindu-ne de vorba lui Pliniu: că *izvoarele fac satele și orașele* (condiția primordială pentru nașterea unui sat e *apa de băut*) am putea spune și noi: un istor, o bucată de loc și ceva oameni — iată satul.